

W obliczu Zagłady

Część I. Ratujący

1. Zaprezentuj uczniom materiał audiowizualny z kolekcji USC Shoah Foundation Institute: relacja 1 – *W obliczu Zagłady. Ratujący* (części 1–2: fragmenty relacji siostry Marii Górskiej i Michała Głowińskiego) i na jego podstawie przedyskutujcie następujące kwestie:
  - Kiedy rozpoczęła się akcja ratowania dzieci żydowskich?
  - Na czym ona polegała i kto ją prowadził?
  - Wymień osoby i instytucje w nią zaangażowane.
  - Jak myślisz, czym się kierowały siostry zakonne ratujące dzieci żydowskie? Z jakich pobudek to robiły?
  - Jak świadkowanie Zagładzie wpłynęło na postawy zwykłych ludzi? Dlaczego w ratowanie Żydów zaangażowały się także osoby głoszące przed wojną poglądy antysemitki? Co się w ich stosunku do Żydów w czasie wojny zmieniło? Czy potrzebne są uczucia sympatii, by pomagać ludziom znajdującym się w śmiertelnym niebezpieczeństwie?
  - Wyjaśnij, dlaczego Michał Głowiński uważa za niezwykłą decyzję siostry Stanisławy o włączeniu do praktyk religijnych także dzieci żydowskich przebywających w klasztorze w Turkowicach. Jak sądzisz, jaka była jej motywacja?
2. Podziel klasę na dwie grupy, rozdaj uczniom teksty źródłowe (dla każdej z grup inny tekst) i poproś, by je przeczytali oraz zastanowili się nad odpowiedzią na zamieszczone poniżej pytania. Następnie przeprowadź dyskusję wokół tych pytań.

Grupa 1

Praca z załącznikiem 1

Tekst źródłowy: Pismo Tymczasowego Prezydium Rady Pomocy Żydom do Pełnomocnika Rządu RP na Kraj dotyczące celów, struktury i dezyderatów RPŻ, 29 grudnia 1942

W obliczu Zagłady

Część I. Ratujący

Pytania do dyskusji:

- Jakie cele stawiano przed Radą Pomocy Żydom?
- Jakie formy pomocy ludności żydowskiej proponowała RPŻ?
- Skąd pochodziły fundusze na bieżącą działalność RPŻ?
- Co chciano osiągnąć, zwracając się do Pełnomocnika (Delegata) Rządu RP na Kraj z prośbą o wystosowanie „Odezwy do ludności”? Jaka miała być treść tej odezwy? Na jakie zjawisko wskazywano w drugiej części prośby do Pełnomocnika? Jaki miało ono zasięg w społeczeństwie polskim? Czy mogło wpływać na działalność RPŻ? Jeżeli tak, to w jaki sposób?

Grupa 2

Praca z załącznikiem 2

Tekst źródłowy: Relacja Ireny Sendlerowej („Jolanty”) na temat ratowania dzieci żydowskich

Pytania do dyskusji:

- Co motywowało Irenę Sendlerową do ratowania dzieci żydowskich z narażeniem życia własnego i jej najbliższych?
- W jakim kręgu ludzi obracała się Irena Sendlerowa? Spróbuj określić i nazwać system wartości, jaki ci ludzie wyznawali.
- Oceń ryzyko działań podejmowanych przez Irenę Sendlerową i jej współpracowników. Co według niej stanowiło największe zagrożenie dla jej działalności?
- Przedyskutujcie w klasie zagadnienie udzielania pomocy ludności żydowskiej w warunkach okupacyjnych, uwzględniając decyzję osoby ratującej. Czy łatwo było podjąć taką decyzję? Co ludziom mogło sprawiać największą trudność przy podejmowaniu decyzji o pomocy? Kogo lub czego najbardziej się obawiali?
- Jak dziś można by nazwać postawę Ireny Sendlerowej? Jak chciałbyś ją uhonorować za jej działalność? Uczniowie mogą napisać list do Stowarzyszenia „Dzieci Holocaustu” w Warszawie, w którym podzielą się swoimi refleksjami na temat dokonań pani Sendlerowej.

W obliczu Zagłady

Część I. Ratujący

List można wysłać na adres: Zarząd Główny Stowarzyszenia „Dzieci Holocaustu” w Polsce, pl. Grzybowski 12/14/16, 00-104 Warszawa.

- Irena Sendlerowa mówi o ratujących, że „czynili to z pobudek humanitarnych”. Jak ty dzisiaj rozumiesz humanitaryzm? Czy potrafisz podać przykłady działalności humanitarnej?
- 3.** Zaprezentuj uczniom materiał audiowizualny z kolekcji USC Shoah Foundation Institute: relacja 1 – *W obliczu Zagłady. Ratujący* (część 3: fragment relacji Miny Fuks) i na jego podstawie przedyskutujcie następujące kwestie:
- Z jakimi postawami Żydzi spotykali się po aryjskiej stronie?
  - Jakimi słowami Mina Fuks określa gospodarza, który udzielił im schronienia?
  - Zastanów się, co mogli czuć gospodarz, Mina i jej matka w momencie udzielenia im pomocy. (Problem ten można także rozważyć, pracując w grupach: uczniowie próbują nazwać te uczucia, zapisując je na kolorowych karteczkach, które zostaną przyporządkowane trzem osobom – gospodarzowi, Minie i jej matce. Następnie konfrontują rezultaty swojej pracy, np. naklejając karteczki na tablicy lub arkuszach papieru. Pozwoli to uczniom zbudować emocjonalny obraz ratującego i ratowanego).
  - Co sądzisz o zachowaniu gospodarza Miny i jej matki?
  - Na co były narażone osoby udzielające pomocy Żydom?
  - Co to dla ciebie znaczy: ryzykować własne życie lub mienie, by pomóc innym?
  - Czy są w twoim życiu takie rzeczy, z których mógłbyś zrezygnować, jeśli miałbyś w zamian pomóc innym?
  - Ćwiczenie dla gimnazjalistów: po latach Mina chce odnaleźć gospodarza, który uratował ją i jej matkę. Spróbuj w jej imieniu zredagować ogłoszenie do gazety. Alternatywą dla ogłoszenia może być napisanie „kartki z pamiętnika” matki Miny, dotyczącej wydarzeń opowiedzianych przez jej córkę. W swoich pracach uczniowie powinni oprzeć się na relacji wideo oraz uwzględnić postawy i uczucia wszystkich osób biorących udział w tym wydarzeniu.
- 4.** Za pomocą rzutnika folii zaprezentuj uczniom materiały ikonograficzne (załączniki 10–13). Następnie na ich podstawie przedyskutujcie kwestię możliwości ratowania Żydów. Zwróć uwagę na różnice w podejściu do kwestii kar groźących za pomoc udzielaną Żydom na Zachodzie i Wschodzie okupowanej Europy.

W obliczu Zagłady

Część I. Ratujący

Praca z załącznikiem 10

Fotografia: Dwóch mężczyzn (prawdopodobnie Żydów) i pani Suchanowa z Grybowa koło Nowego Sącza, napiętnowana za to, że sprzedawała Żydom żywność.

Przedstaw fotografię bez podpisu, a następnie poproś uczniów o jej analizę.

Pytania do dyskusji:

- Opisz własnymi słowami, co widzisz na fotografii.
- Kim są ci ludzie? Co robią?
- Jak myślisz, kiedy i dlaczego ta fotografia została zrobiona? Kto mógł być jej autorem?
- Jak mógłbyś opisać panującą tu atmosferę?
- Wyobraź sobie, że jesteś osobą w środku fotografii. Opowiedz, co czujesz.
- Opisz sytuację z perspektywy jednego z towarzyszących kobiecie mężczyzn. Powiedz o swoich uczuciach.
- Zastanów się, jakie mogły być dalsze losy tych ludzi.
- Zatytułuj (podpisz) to zdjęcie.

Praca z załącznikiem 11

Fotografia: Obwieszczenie niemieckich władz okupacyjnych, przypominające o karze śmierci dla osób pomagających Żydom na terenie Generalnego Gubernatorstwa, wrzesień 1942 r.

Uwaga: Przypomnij uczniom, że 15 października 1941 r., rozporządzeniem generalnego gubernatora Hansa Franka, niemieckie władze okupacyjne wprowadziły karę śmierci dla Żydów opuszczających getto oraz dla Polaków udzielających im pomocy.

Pytania do dyskusji:

- Kto jest adresatem tego ogłoszenia?
- Przed czym ono ostrzega?
- Jakie kary groziły Żydom za opuszczanie getta bez zezwolenia oraz nie-Żydom za udzielenie im pomocy?

W obliczu Zagłady

Część I. Ratujący

- Zwróć uwagę na datę wydania dokumentu i zastanów się, jaki może ona mieć związek z jego treścią. Dlaczego właśnie w tym czasie władze niemieckie musiały przypominać o ustanowionych wcześniej karach? Przypomnij, kiedy je ustanowiono.

Praca z załącznikiem 12

Fotografia z lewej: Otto Frank, ojciec Anny, wraz ze współpracownikami (Miep Gies, Johannes Kleiman, Victor Kugler, Bep Voskuijl), którzy pomagali mu oraz jego rodzinie podczas pobytu w ukryciu w oficynie domu przy Prinsengracht w Amsterdamie. Za pomoc udzieloną Żydom zostali oni aresztowani. Spośród czworga aresztowanych zatrzymano mężczyzn, którzy trafili do obozu. Kobiety zostały zwolnione.

Fotografia z prawej: Józef i Wiktoria Ulmowie z Markowej koło Łańcuta. W marcu 1944 r. małżeństwo Ulmów wraz z sześciorgiem dzieci (najmłodsze miało 1,5 roku) zostało rozstrzelane przez Niemców w swoim domu za to, że ukrywało u siebie dwie żydowskie rodziny: Szallów i Goldmanów.

Poproś uczniów, by przyjrzeni się zdjęciom. Zapytaj, czy wiedzą, kim są sfotografowani ludzie. Jeżeli uczniowie nie wiedzą, to pokrótce przedstaw historię losów rodziny Ulmów i Franków. Szczególnie zainteresowanych uczniów można odesłać do literatury zamieszczonej w bibliografii. Następnie zadaj uczniom pytania:

- Jak okupanci karali ludzi za pomaganie żydowskim rodzinom w Polsce, a jak w Holandii?
- Czym różniły się reżimy okupacyjne w Polsce i innych krajach okupowanej Europy? Zastanów się, jaki to mogło mieć wpływ na postawy zwykłych ludzi.
- Jak mógłbyś określić postawę tych osób, które narażając się na represje lub ryzykując własne życie, pomagały Żydom?
- Czy znasz inne przykłady ratowania ludzi podczas wojny?
- Czy są ci znane inne przykłady bohaterskiego zachowania?
- Czy przypominasz sobie taką sytuację ze swojej szkoły lub kręgu znajomych, kiedy ktoś, kogo znasz, stanął w obronie innej osoby?
- Dlaczego zdarza się, że ludzie angażują się w obronę prześladowanych?

W obliczu Zagłady

Część I. Ratujący

- Z jakimi rodzajami prześladowań mamy do czynienia dzisiaj, we współczesnym świecie? Kto jest prześladowany? Jakie są przyczyny tych prześladowań?
- Zredagujcie wspólnie odezwę, w której zaapelujecie o zaniechanie prześladowań na świecie lub w najbliższym otoczeniu. (Nauczyciel powinien wykorzystać wskazane przez uczniów problemy).

Praca z załącznikiem 13

Fotokopia medalu i dyplomu Yad Vashem przyznawanego Sprawiedliwym wśród Narodów Świata za ratowanie Żydów.

Zaprezentuj na folii medal oraz dyplom i wyjaśnij ich znaczenie oraz genezę ustanowienia. Powiedz także, komu i za co są one przyznawane. Podkreśl, że medalem honorowane są osoby, które bezinteresownie ratowały Żydów lub udzielały im pomocy w czasie wojny. Zwróć uwagę na pochodzący z Talmudu napis, który na nim widnieje: „Kto ratuje jedno życie, jakby cały świat ratował”. Następnie poproś uczniów o omówienie tej sentencji.

Praca z załącznikiem 21

Tabela: Sprawiedliwi wśród Narodów Świata według kraju pochodzenia (stan z 1 stycznia 2007).

Poproś uczniów, by dokonali analizy materiału zawartego w tabeli.

Pytania do analizy:

- Wymień kraje, z których pochodzi najwięcej i najmniej osób uhonorowanych medalem Yad Vashem. Zastanów się, z czego to może wynikać?
- Zastanów się, jaki wpływ na możliwości ratowania Żydów mógł mieć charakter zamieszkującej je społeczności żydowskiej, tj. jej liczebność i poziom integracji z ogółem społeczeństwa. Jakie znaczenie miały takie czynniki, jak posiadane kontakty, znajomość języka, wygląd?

Pismo Tymczasowego Prezydium Rady Pomocy Żydom do Pełnomocnika Rządu na Kraj dotyczące celów, struktury i dezyderatów RPŻ, 29 grudnia 1942

Do Pana Pełnomocnika Rządu w Kraju

[...]

- a. Celem niesienia zorganizowanej pomocy Żydom, jako ofiarom zbrodniczej akcji eksterminacyjnej okupanta, powstaje Rada Pomocy Żydom.
- b. Nazwa Rady brzmi: Rada Pomocy Żydom przy Pełnomocniku Rządu w Kraju.
- c. [...]
- d. Zakres działania Rady: Zadaniem Rady jest niesienie pomocy Żydom jako ofiarom eksterminacyjnej akcji okupanta, a to pomocy w kierunku ratowania ich od śmierci, ich legalizacji, przydzielania im pomieszczeń, udzielania zasiłków materialnych, względnie, gdzie to wskazane, wyszukiwanie zajęć zarobkowych jako podstawy egzystencji, zawiadywanie funduszami i ich rozprowadzanie, słowem działalność, która pośrednio lub bezpośrednio wchodzić może w zakres pomocy. [...]

VIII. Fundusze. Z uwagi na olbrzymi zakres potrzeb podstawą funduszków powinny być:

- a. fundusze budżetowe, asygnować się mające przez Rząd w Londynie,
- b. dalszym źródłem – i to już pomocniczym – winny być fundusze zbiorcze, zbierane w Kraju i za granicą na ten cel.

Akcja zbiorcza w Kraju będzie miała także znaczenie moralne, a ponadto może się znacznie przyczynić do samej akcji pomocy na innych odcinkach – np. udzielania ofiarom schronień itp.

[...]

Rada uchwaliła następujące wnioski: Zwrócić się do Pana Pełnomocnika Rządu z dezyderatem, aby wydał:

1. odezwę do ludności. Odezwa ta miałaby być skierowana do wszystkich bez różnicy wyznania i narodowości obywateli Kraju i zawierać między innymi:
  - a. zawiadomienie, że celem niesienia pomocy ofiarom bezprzykładnej akcji biologicznej eksterminacji ludności żydowskiej powołana została do życia Rada Pomocy Żydom przy Pełnomocniku Rządu, oraz
  - b. apel w kierunku poparcia celów i zadań Rady przez społeczeństwo i przyjęcia z pomocą odnośnym ofiarom przez udzielenie im gościny, schronienia, sukursu materialnego i moralnego, zajęć zarobkowych

itp., apel w kierunku zbierania funduszków na rzecz Rady oraz w kierunku zwalczania zbrodniczych czynników, szantażujących ofiary.

2. specjalną enuncjację w sprawie zwalczania szantażu, enuncjację, w której by Pan Pełnomocnik Rządu rozszerzył swe zarządzenie (w przedmiocie pociągania do surowej odpowiedzialności karnej wszystkich, którzy współdziałają z okupantem na szkodę Państwa Polskiego i jego obywateli) także na tych wszystkich, którzy dopuszczają się na Żydach aktów wymuszeń lub którzy w tych aktach w jakikolwiek sposób współdziałają.

Zwalczanie tego zjawiska jest konieczne z uwagi na masowy jego charakter oraz z uwagi na to, że tępienie go przyczyni się do większej efektywności pomocy, wreszcie ze względu na konieczność zahamowania moralnej dezorganizacji w społeczeństwie. [...]

Źródło: *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, opracowali Władysław Bartoszewski i Zofia Lewinówna, wydanie trzecie uzupełnione, Warszawa 2007, s. 690–692.

Relacja Ireny Sendlerowej („Jolanty”) na temat ratowania dzieci żydowskich

Motywy, które skłoniły mnie do tej działalności? Decydujący wpływ miała zapewne atmosfera mojego domu rodzinnego. Mój ojciec uważał się za jednego z pierwszych polskich socjalistów. Był lekarzem. Mieszkaliśmy w Otwocku. Jego pacjentami była przeważnie żydowska biedota. Wyrosłam wśród tych ludzi. Nie były mi obce ani zwyczaję, ani nędza żydowskich domów.

Kiedy Niemcy zajęli Warszawę w 1939 r., miałam szeroki krąg przyjaciół i znajomych Żydów, którzy znaleźli się w okropnej sytuacji, bez środków do życia. Ja zaś pracowałam w Wydziale Opieki Społecznej Zarządu m. Warszawy. Mieliśmy kuchnie, które wydawały obiady sierotom, starcom i biedocie. Udzielano pomocy finansowej i rzeczowej.

Postanowiłam wykorzystać moje stanowisko dla niesienia pomocy Żydom. [...] W 10 punktach udało się zwerbować do współpracy chociaż przynajmniej jedną zaufaną osobę. Byliśmy zmuszeni wystawiać setki fałszywych dokumentów, podrabiać podpisy. Nazwiska żydowskie nie mogły figurować wśród ludzi korzystających z tej pomocy. Niemniej, kiedy utworzono getto, mieliśmy już ok. 3000 podopiecznych, z których 90% znalazło się od pierwszego dnia za murami getta. [...]

W 1942 r., kiedy zaczęły się masowe wysiedlenia, kiedy stało się jasne, że wszyscy mieszkańcy getta są skazani na zagładę, wyłoniły się nowe zadania – wyprowadzić jak najwięcej Żydów, a przede wszystkim dzieci żydowskie, poza mury getta. Nasze możliwości finansowe coraz bardziej się kurczyły i zapewne nie byłibyśmy w stanie kontynuować tej działalności gdyby nie fakt, że w owym czasie powstała Rada Pomocy Żydom.

[...] Przyłączenie się do „Żegoty” nadało naszej działalności bardziej zorganizowany charakter. Warto bowiem podkreślić, że nie działaliśmy w imieniu jakiejś organizacji, chociaż wielu z nas należało do różnych ugrupowań politycznych. Nasza akcja pomocy Żydom zrodziła się samorzutnie już w pierwszych dniach okupacji jako następstwo konkretnej sytuacji. Ludzie, którzy się w niej angażowali, czynili to z pobudek humanitarnych; był to odruch ludzki, który nakazywał nie pozostawać biernym w obliczu największego barbarzyństwa w stosunku do naszych żydowskich współobywateli. [...] Mieliśmy już wtedy na terenie Warszawy adresy mieszkań, w których wyprowadzeni z getta Żydzi, a szczególnie dzieci żydowskie, mogli się zatrzymać do czasu, aż wyrobiliśmy dla nich „aryjskie” dokumenty i rozstrzygnęli o ich dalszym losie. Mieszkań takich, nazywanych przez nas „pogotowia” opiekuńcze, mieliśmy kilka na terenie Warszawy i dwa na linii otwockiej. [...]

Właśnie w tym okresie [w czasie akcji wysiedleńczej latem 1942 r. – red.] powstała konieczność wyprowadzenia jak największej liczby ludzi na „stronę aryjską”. Jeśli chodzi o dorosłych, korzystaliśmy z tego, że codziennie

wyprowadzano grupy Żydów na różne roboty poza murami getta. Przekupywaliśmy żandarmów, którzy liczyli te grupy podczas przejścia przez bramy. Gorzej było z wyprowadzaniem dzieci. [...] Przeważnie dzieci wyprowadzano poprzez podziemne korytarze gmachu sądów [przy ul. Leszno – red.] oraz remizy tramwajowej na Muranowie. Dzieci umieszczano w specjalnie przeznaczonych do tych celów mieszkaniach [...] gdzie udzielano im pierwszej pomocy i przygotowywano do życia w nowych warunkach. [...] oddawano je następnie pod opiekę osób, które nie bacząc na ogrom niebezpieczeństwa, w poczuciu najlepiej pojętego humanitaryzmu, dawały im schronienie. [...]

Trzeba bowiem pamiętać, że w całym konglomeracie działań konspiracyjnych zagadnienie udzielania pomocy Żydom należało do najtrudniejszych i najbardziej niebezpiecznych. Na każdym kroku, we wszystkich miejscach publicznych, były rozwieszane w tysiącach egzemplarzy zarządzenia ostrzegające, że za przechowywanie Żydów grozi kara śmierci. Często też okupanci wymordowywali za to „przestępstwo” całe rodziny. Znaleźli się też renegaci, „szmalcownicy”, którzy usiłowali wzbogacić się na tym „interesie”.

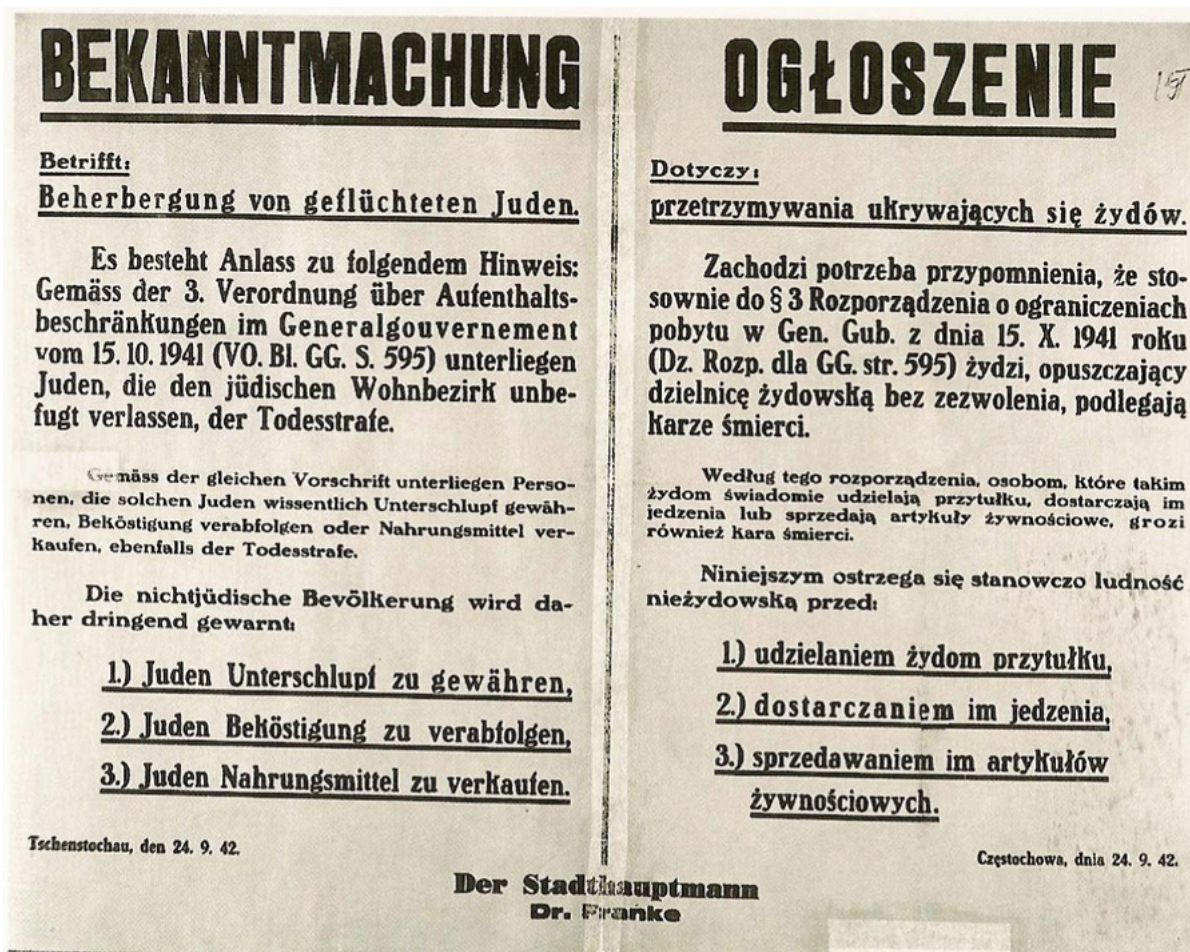
Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

Dwóch mężczyzn (prawdopodobnie Żydów) i pani Suchanowa napiętnowana za to, że sprzedawała Żydom towar (przypuszczalnie żywność). Zdjęcie wykonano na placu przed kościołem w Grybowie koło Nowego Sącza. Napis na tabliczce głosi: „Za to, że sprzedawałam towar Żydom”.

Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

Obwieszczenie niemieckich władz okupacyjnych, przypominające o karze śmierci dla Żydów opuszczających getto oraz dla osób udzielających im schronienia lub innej formy pomocy.

Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

[Po lewej] Otto Frank, ojciec Anny (w środku), wraz ze współpracownikami (od lewej: Miep Gies, Johannes Kleiman, Victor Kugler i Bep Voskuijl), którzy pomagali mu oraz jego rodzinie podczas pobytu w ukryciu w domu przy ul. Prinsengracht w Amsterdamie. Za pomoc udzieloną ukrywającym się Żydom zostali oni zatrzymani. Spośród czworga aresztowano mężczyzn, którzy trafili do obozu, a kobiety zostały zwolnione.

Źródło: Strona internetowa domu Anny Frank – www.annefrank.org, ©AFF Basel CH/AFS Amsterdam NL.

[Po prawej] Józef i Wiktoria Ulmowie ze wsi Markowa koło Łańcuta. W marcu 1944 r. wszyscy (rodzice wraz z małymi dziećmi) zostali rozstrzelani przez Niemców w swoim domu za to, że ukrywali u siebie dwie żydowskie rodziny: Szallów i Goldmanów.

Źródło: Zbiory prywatne, dzięki uprzejmości Mateusza Szpytmy.

Medal i dyplom Yad Vashem przyznawany Sprawiedliwym wśród Narodów Świata za bezinteresowne ratowanie Żydów w czasie okupacji hitlerowskiej.

Źródło: Zbiory prywatne, dzięki uprzejmości Joanny Sobolewskiej-Pyz.

Sprawiedliwi wśród Narodów Świata według kraju pochodzenia

(stan z 1 stycznia 2007)

Państwo	Ludność ogółem przed wojną*	Ludność żydowska przed wojną**	Żydowskie ofiary Holokaustu**	Sprawiedliwi wśród Narodów Świata***
Polska	35 100 000	3 400 000	2 900 000	6004
Holandia	8 600 000	140 000	102 000	4767
ZSRR	175 500 000	3 020 000	1 200 000	Ukraina – 2185 Białoruś – 576 Rosja – 126
Francja	41 900 000	350 000	78 000	2740
Belgia	8 300 000	65 700	28 900	1443
Litwa	2 500 000	220 000	212 000	693
Węgry	10 100 000	825 000	575 000	685
Czechosłowacja	14 000 000	208 000	150 000	Czechy – 118 Słowacja – 465
Niemcy	68 000 000	566 000	141 000	443
Włochy	42 700 000	44 500	7 680	417
Grecja	6 900 000	77 400	67 000	271
Jugosławia	15 200 000	78 000	65 000	Serbia – 124 Chorwacja – 108
Łotwa	2 000 000	91 000	71 000	103
Austria	6 800 000	185 000	50 000	85
Rumunia	19 400 000	609 000	287 000	53
Norwegia	2 900 000	1 700	762	41
Dania	3 800 000	9 000	116	21
Estonia	1 100 000	4 000	2 000	3
Luksemburg	300 000	3 500	1 950	1

* Na podstawie: „Mały Rocznik Statystyczny 1939”, Warszawa 1939, Tabela 9. *Powierzchnia, ludność i gęstość zaludnienia świata w końcu 1936 r.*, s. 16.** Na podstawie: *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, pod redakcją naukową Feliksa Tycha, Fundacja Shalom, Warszawa 2005, s. 157.*** Na podstawie: Yad Vashem, „Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin – January 1, 2007”, www1.yadvashem.org/righteous/temp_righteous/temp_index_recently_honored.html.